
ТЕМА 15

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

- § 1. Використання спеціальних знань у розслідуванні та попередженні злочинів.*
- § 2. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз:*
  - 2.1. Класифікація судових експертиз за видом їх проведення;*
  - 2.2. Основні тактичні правила з підготовки, призначення та проведення судових експертиз.*
- § 3. Види зразків для порівняльного дослідження.*
- § 4. Стадії (процес) експертного дослідження.*
- § 5. Оцінка і використання експертного висновку ініціатором експертизи.*

§ 1. Використання спеціальних знань у розслідуванні та попередженні злочинів

Застосування спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів, зокрема під час досудового слідства, є найбільш суттєвою, уже традиційною реальією для криміналістики.

Спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань та практичних навичок з різних наук (крім права), техніки, мистецтва, ремесла, що здобуті шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду.

Практика досудового розслідування свідчить: у більшості слідчих випадків здобути необхідну інформацію без використання спеціальних знань практично неможливо.

Знаючись на процесуальному праві та криміналістиці, слідчий (яким би високоосвіченим він не був) завжди залишається спеціалістом вузького профілю. За межами його професійного кругозору так чи інакше залишається чимало знань та умінь, вироблених людством. Тому у разі потреби слідчий повинен звертатися по допомогу до спеціалістів – компетентних осіб у конкретній галузі знань.

Отже, спеціаліст — це фізична особа, що досконало володіє певною спеціальністю, має знання і практичні навички у конкретній сфері людської діяльності.

Необхідність у співпраці зі спеціалістами інших профілів постає тоді, коли власні можливості і знання виявляються недостатніми для ефективної роботи зі встановлення фактів у процесі розслідування, виявлення характерних ознак досліджуваних об'єктів тощо.

Беручи участь в огляді, спеціаліст допомагає слідчому (іншій особі, яка здійснює огляд) виявити такі ознаки об'єкта, що є очевидними для спеціаліста, проте непомітними для людини без відповідної фахової підготовки. Крім того, спеціаліст пояснить їх природу виникнення, значення, взаємозв'язки і закономірності походження.

Якою ж є ця допомога? Вона різнопланова, назвемо її найголовніші види:

- складання програм (планів) або першочергових заходів;
- участь у виїмці, вивченні, систематизації бухгалтерських, фінансових та інших документів;
- застосування технічних засобів при проведенні обшуку, пошуку і фіксації об'єктів;
- вилучення слідів та їх попереднє дослідження;
- отримання зразків для порівняльного дослідження;
- визначення тактики допиту;
- підбір та вивчення спеціальної літератури, нормативних актів, що регулюють діяльність проведення перевірки;
- виконання самостійних дій за ініціативою органів розслідування та ін.

Важливі поради, консультації, рекомендації можуть дати практичним працівникам і вчені-спеціалісти в галузі кримінального права, кримінального процесу, судової медицини, психології, психіатрії та ін.

На практиці також часом доводиться звертатися до осіб, які мають спеціальні знання, для вирішення питань із галузі права. Приклад цьому — залучення до розслідування складних справ ветеранів розшуку і слідства, які мають великий практичний досвід.

У криміналістиці розрізняють дві форми застосування спеціальних знань:

- 1) процесуальну;
- 2) непроцесуальну.

Процесуальна форма застосування спеціальних знань порівняно з непроцесуальною є більш важливою та ефективною, оскільки вона передбачена законом і має юридичну силу.

На сьогодні науково-технічний прогрес створює сприятливі умови для застосування новітніх досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю, а це відкриває шлях реалізації спеціальних знань у судових експертизах. При-

значення і проведення судових експертиз – це найважливіша процесуальна форма застосування спеціальних знань.

Кримінально-процесуальним законом чітко встановлено, в яких випадках призначається і обов'язково проводиться судова експертиза, зокрема для встановлення причини смерті; для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень; для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності сумніву щодо його осудності; для встановлення статевої зрілості потерпілої у справах про злочини, передбачені ККУ; для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Крім того, поширена процесуальна форма застосування спеціальних знань – участь спеціалістів у здійсненні слідчих дій, передовсім огляду місця події. Ефективність розслідування за цієї умови значно підвищується, особливо при розкритті тяжких злочинів проти особи – вбивств, розбійних нападів, грабежів, значних за розмірами викрадень, автопригод, пожеж тощо.

Спеціаліста викликає слідчий або особа, що провадить дізнання, для участі у проведенні слідчих дій, консультацій та зборі доказів. Крім того, відповідно до кримінально-процесуального закону спеціаліст зобов'язаний з'явитися за викликом, щоб взяти участь у проведенні слідчих дій; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, фіксацією та вилученням доказів; давати пояснення з приводу виконання ним дій – це, власне, його обов'язок.

Сформульовані в КПК і права спеціаліста. Зокрема зазначено, що спеціаліст має право робити заяви, що заносяться до протоколу, але ці заяви повинні стосуватися виявлення, фіксації і вилучення доказів; звертатися з дозволу слідчого із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії, а саме на забезпечення своєї безпеки, шляхом застосування заходів, передбачених законом.

Спеціаліста можна залучати до участі у слідчих діях усіх видів: освідування (медогляді), ексгумації, обшуку, виїмки, слідчому експерименті, отриманні зразків для порівняльного дослідження, допиті неповнолітнього та ін. І ця участь його дедалі зростає.

Так, спеціалісти можуть: кваліфіковано вилучати з тіла або одягу підозрюваного мікрочастини, підбирати і пред'являти для впізнання об'єкти, здійснювати фотографування, аудіо-, відеозапис, надавати допомогу у проведенні допиту (передовсім при розслідуванні справ про розкрадання, коли потрібно знатися на процесі технології випуску певної продукції або питаннях бухгалтерського обліку тощо).

Участь спеціалістів підвищує ефективність слідчих дій, робить їх більш цілеспрямованими і підвищує якість фактично отриманих даних.

Поряд із процесуальною формою участі спеціалістів у процесі розслідування на практиці широко використовується також і непроцесуальна форма. До неї належать:

- консультативна діяльність спеціаліста щодо тактики і методики проведення слідчої дії (без залучення спеціаліста-консультанта до безпосередньої участі у слідчій дії);
- консультації слідчого (дізнавача) зі спеціалістом з питань, що потребують спеціальних знань, наприклад, при призначенні конкретного виду експертизи;
- довідкова діяльність спеціаліста;
- документальні ревізії, що проводяться за участю спеціаліста;
- надання технічної допомоги слідчому під час досудового слідства;
- надання допомоги при проведенні попереднього дослідження об'єктів під час провадження оперативних-розшукових заходів тощо.

Необхідно відмітити, що вся діяльність спеціаліста із застосуванням спеціальних знань у непроцесуальній формі не має юридичної сили, оскільки вона не передбачена законодавством.

§2. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз

У ході розслідування слідчому або судді часто доводиться звертатися до процедури призначення та проведення судової експертизи, яка дозволяє не тільки дослідити речові докази, а й перевірити слідчі версії, збільшити кількість фактів по справі та перевірити або уточнити їх достовірність – відшукати істину.

Судова експертиза – це процесуальна дія, що полягає у фаховому розгляді і дослідженні об'єктів, пов'язаних із розслідуванням справи, з метою отримання об'єктивних висновків та встановлення істини.

Отримані при експертизі висновки є джерелами доказів, а фактичні дані, що містяться в них – власне доказами.

Суть і порядок призначення та проведення судових експертиз визначений у низці документів: Законі України «Про судову експертизу»; «Кримінально-процесуальному кодексі» та «Цивільно-процесуальному кодексі».

Експертиза призначається постановою слідчого (суду) після порушення кримінальної справи і доручається відповідному спеціалісту – експерту.

На вирішення експертизи можуть виноситися питання, що належать до будь-якої галузі знань техніки, мистецтва, ремесла, крім галузі права, оскільки рішення правових питань перебуває у компетенції органів слідства, прокуратури і суду.

У кримінально-процесуальному законі наводиться перелік випадків обов'язкового призначення експертиз. Але практика визнала необхідним доповнити цей перелік такими позиціями: встановлення наявності венеричних захворювань; підробки грошей; визначення складу наркотичних речовин; з'ясування питання про те, чи є вилучені у підозрюваного предмети зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами; визначення вартості майна при його викраденні, знищенні або пошкодженні, якщо на це майно роздрібні ціни відсутні; для встановлення, чи потребує примусового лікування алкоголік або наркоман, який скоїв злочин, тощо.

Експертиза здійснюється експертами, які мають спеціальні знання та працюють у спеціальних експертних установах органів внутрішніх справ, юстиції та охорони здоров'я, або іншими окремими особами, які компетентні у вирішенні питань, що цікавлять слідство та суд. В якості експерта може бути призначена особа, яка має спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла з метою встановлення обставин, що мають значення для справи.

Широка мережа судово-експертних закладів створена в системі органів юстиції, МВС, СБУ, Міністерства охорони здоров'я та інших структурах.

У системі Міністерства охорони здоров'я та медичної промисловості функціонують судово-медичні та судово-психіатричні експертні установи. Судово-медичні експертні установи – це бюро судово-медичної експертизи, що здійснюють судово-медичні дослідження трупів, медогляд (освідування) потерпілих, обвинувачених та інших осіб, а також експертні дослідження речових доказів.

Судово-психіатричні експертизи можуть проводитися стаціонарно (в судово-психіатричних відділеннях психіатричних стаціонарів, у відділеннях психіатричних лікарень) та амбулаторно (судово-психіатричними комісіями при психіатричних або психоневрологічних медичних закладах).

Провідними науково-медичними експертними установами органів юстиції є інститути судових експертиз Міністерства юстиції України. Крім того, існують центральні (зональні) лабораторії судових експертиз і обласні (міські) лабораторії судових експертиз.

У системі МВС криміналістичні експертизи проводять у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах; в обласних (міських) управліннях внутрішніх справ, відділах (управліннях) внутрішніх справ на транспорті, а також міських, районних відділах внутрішніх справ. Організаційно-методичне керівництво експертно-криміналістичною службою органів внутрішніх справ здійснює Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України.

У криміналістичних підрозділах органів внутрішніх справ проводяться усі види криміналістичних експертиз; у тому числі науково-дослідними експер-

тно-криміналістичними центрами здійснюються фізичні, хімічні, біологічні, автотехнічні, пожежно-технічні експертизи та експертизи наркотичних речовин і продуктів споживання.

Найбільш складні, рідкісні, повторні, комісійні експертизи проводяться у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України. Крім перелічених вище експертиз, там проводять дослідження, що пов'язані з ідентифікацією людини за зовнішніми ознаками (словесний портрет) і осіб нерозпізнаних трупів, а також біологічно-грунтові, хімічні, фізичні, фоноскопичні та інші дослідження.

Слідчий або суд можуть доручити проведення експертизи певному спеціалісту – співробітнику державної експертної установи. Якщо конкретний експерт у постанові не названий, то керівник експертної доручає проведення експертизи одному чи кільком співробітникам установи. Крім того, проведення експертизи можуть доручити також висококваліфікованим спеціалістам, які працюють у науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах, установах, організаціях та підприємствах.

2.1. Класифікація судових експертиз за видом їх проведення

У криміналістичній літературі судові експертизи за видом їх проведення прийнято поділяти на 10 класів. Отож, розглянемо класифікацію судових експертиз:

1-й клас – криміналістичні експертизи (судово-почеркознавчі експертизи; судово-технічні експертизи документів; судово-трасологічні; судово-балістичні; судово-дактилоскопічні; судово-портретні експертизи; грошових знаків, холодної зброї та ін.)

В останні роки виникли нові криміналістичні експертизи: фоноскопична (ототожнення особи за мовою та голосом, тобто ідентифікації за матеріалами звуку та відеозапису); фототехнічна (дослідження зображень на фотоплівках і технічних засобів їх виготовлення). Ведуться роботи по створенню одорологічної експертизи для дослідження запахової інформації;

2-й клас – медичні та психофізіологічні: медичні, психіатричні, психологічні експертизи;

3-й клас – економічні: планово-фінансові, бухгалтерські тощо;

4-й клас – біологічні: ботанічні, зоологічні, іхтіологічні, експертизи ґрунту тощо;

5-й клас – сільськогосподарські: агротехнічні, ветеринарні тощо;

6-й клас – екологічні: середовища, ефективності охорони тварин і рослин тощо;

7-й клас – інженерно-транспортні: автотехнічні, залізничні та ін.;

8-й клас – інженерно-технічні: з техніки безпеки, будівельно-технічні, пожежно-технічні, технології вибухів тощо;

9-й клас – інженерно-технологічні: матеріалів і технологічних процесів, експертизи товарів;

10-й клас – експертизи матеріалів: матеріалів, речовин та виробів. До цього класу входять дослідження паливо-мастильних, лакофарбових матеріалів, скла, полімерів та пластмас, наркотиків, тютюну тощо.

Крім того, судові експертизи класифікуються:

- за послідовністю дослідження об'єктів:
  - первинні;
  - повторні;
- за обсягом дослідження:
  - основні;
  - додаткові;
- за кількістю експертів:
  - одиничні;
  - комісійні;
- за характером знань, застосованих у процесі дослідження:
  - однорідні
  - комплексні;
- за місцем проведення:
  - в експертній установі;
  - поза експертною установою.

Первинною вважається експертиза, що проводиться по кримінальній справі вперше. А *повторною* та, що здійснюється повторно, тобто у ході експертизи вирішуються ті ж питання, що й при первинній експертизі.

У випадку, якщо у справі з'явилися нові обставини, що потребують експертного дослідження або недостатньо досліджені, пропущені окремі питання, може бути призначена додаткова експертиза, її проводить той самий експерт.

Повторну експертизу призначають у випадках, коли висновок первинної експертизи суперечить об'єктивно встановленим фактам або не відповідає достовірним обставинам справи, чи є необґрунтованим. Вона доручається іншому експерту (іншим експертам), якому направляється постанова про призначення експертизи, об'єкти експертного дослідження, відповідні зразки, а також висновок (заключення) експерта, який проводив первинну експертизу.

Якщо у справі з'явилися нові обставини, що потребують експертного дослідження або є недостатньо дослідженими (пропущені окремі питання), призначають додаткову експертизу, причому проводить її той же експерт, що проводив основну.

Додаткова експертиза призначається для вирішення нових питань, що виникли у слідчого, або для уточнення, конкретизації висновків експерта. У її ході досліджуються раніше представлені об'єкти.

Одинична експертиза проводиться одним експертом, *комісійна* – кількома спеціалістами в одній галузі знань. На практиці комісійні найчастіше призначають при проведенні повторних експертиз.

Комплексна експертиза проводиться для вирішення певних питань під кутом зору кількох галузей знань; таким чином досліджувані об'єкти розглядаються різними спеціалістами. Ця експертиза вирішує питання, що постають на перетині меж кількох наук, а відтак потребують комплексного підходу. Експерти, які виконали комплексну експертизу, складають єдиний висновок, якщо у них не виникало суперечностей, або кожний від свого імені, якщо у висновку є розбіжності.

2.2. Основні тактичні правила з підготовки, призначення та проведення судових експертиз

Кримінально-процесуальний закон встановлює єдиний процесуальний порядок призначення і проведення експертизи. Крім цього, криміналістикою розроблені тактичні правила і прийоми з підготовки, призначення та проведення судових експертиз. Розглянемо їх детальніше:

- *Своєчасність призначення експертизи.* Це – один з найважливіших факторів, від якого залежить успіх розслідування. Процес розслідування, як правило, дає змогу слідчому передбачити час призначення експертизи. А тому всі необхідні матеріали слід збирати і готувати завчасно, оскільки проведення експертизи вимагає чимало часу (залежно від об'єктів дослідження), але практикою вироблено термін у середньому на один вид експертизи 15–30 діб.

Нерідко експертизу призначають одразу ж після порушення кримінальної справи. Так чинять при розслідуванні дорожньо-транспортної події або факту нанесення тілесних пошкоджень тощо. Іноді час призначення експертизи визначається власне характером та особливістю об'єктів дослідження. Наприклад, при проведенні експертизи харчових продуктів, щоб уникнути втрати суттєвих для справи ознак, проводять невідкладне дослідження;

- *Правильний вибір експертної установи або експерта.* Передовсім необхідно враховувати вид експертизи, оскільки саме від виду експертизи залежить вибір експерта чи установи. Для цього потрібно знати класифікацію судових експертиз за видом їх проведення, а також кожна постанова про призначення того чи іншого виду експертизи повинна бути направлена за адресою, за якою проводяться такі експертизи. Це збереже і прискорить проведення експертизи;

- *Формулювання питань перед експертом.* Дуже важливим є визначення експертного завдання, тобто питань, що поставлені на вирішення перед експертом. Вони повинні бути лаконічні, науково-обгрунтовані, зрозумілі, містити чітке формулювання характеру питань, що підлягають розгляду, та виходити з обставин кримінальної справи;

- *Відповідність поставлених питань компетенції експерта.* Питання, що ставляться перед експертом, повинні належати до галузі його спеціальних знань і практичних навичок та не виходити за ці межі. Для цього кожний експерт повинен мати відповідну освіту та дозвіл на право проведення конкретних видів експертиз.

Аналіз слідчої практики засвідчує, що нерідко слідчі органи при призначенні судових експертиз не тільки порушують рекомендації криміналістики, але й вимоги кримінально-процесуального закону. Так, приміром, перед експертами ставляться питання правового характеру: хто має нести відповідальність за незаконну розтрату грошових збережень? Чи мало місце в цьому випадку вбивство чи самогубство? До речі, іноді питання формулюються не лише нечітко, неконкретно, а й взагалі безграмотно. Для прикладу: чи ідентичні сліди пальців, знайдені на місці одної крадіжки, зі слідами пальців рук, знайденими на місці іншої? Хто розписався в пред'явленій відомості на отримання заробітної плати? Інколи виносять на розв'язання експерта такі питання, що не потребують спеціальних знань. Наприклад, чи є представлений на дослідження столовий ніж холодною зброєю? Чи є представлена гвинтівка вогнепальною зброєю? та інші. Зрозуміло, що у таких питаннях уже міститься відповідь;

- *Неупередженість та кваліфікованість експерта.* Головний обов'язок експерта – надати об'єктивний та повний висновок щодо поставлених перед ним питань. На всю діяльність експерта поширюється вимога дотримання законності: експерт здійснює свої функції в межах кримінально-процесуального закону та нормативних актів відповідного відомства. Від експерта вимагаються високі знання у тій галузі знань, з якою пов'язане проведення експертизи, а також володіння теорією та методикою експертного дослідження. І ще один суттєвий штрих до його характеристики: експерт не повинен бути зацікавленим у кінцевому результаті справи, він несе за наданий ним висновок особисту відповідальність, яка передбачена адміністративним кодексом (ст.185-3, 185-4) та статтями 384 і 385 ККУ;

- *Пред'явлення обвинуваченому експертизи.* При призначенні експертизи не можна порушувати права обвинуваченого. Так, слідчий зобов'язаний ознайомити обвинуваченого з постановою про призначення і проведення експертизи; пояснити його права, передбачені кримінально-процесуальним за-

коном. З дозволу слідчого обвинувачений має право бути присутнім при проведенні експертизи і надавати відповідні пояснення експерту.

Отримавши висновок експерта, слідчий повинен ознайомити обвинуваченого з усіма матеріалами експертизи, а також з додатками (фототаблицями, кресленнями, розрахунками тощо). Про пред'явлення експертизи слідчий складає протокол, в якому зазначає всі зауваження, заперечення та клопотання обвинуваченого. При цьому обвинувачений може просити про постановку перед експертом додаткових питань або про призначення додаткової чи повторної експертизи;

- *Проведення експертизи речових доказів. Експертне опрацювання речових доказів.* Призначаючи експертизу слідчий (дознавач) направляє експерту необхідні для експертного дослідження матеріали. Об'єктами дослідження є насамперед, речові докази: документи, тексти, предмети, труп(и) та їх частини, зразки для порівняльного дослідження, живі особи. Як відомо, згідно з КПК України, всі об'єкти дослідження, що виникли при скоєнні злочину або пов'язані з ним, виступають в якості речових доказів. Речовими доказами є предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій і, нарешті, матеріали кримінальної справи. До об'єктів дослідження слід підходити диференційовано – пам'ятаючи, що процес встановлення тотожності при дослідженні об'єктів містить як об'єкти-оригінали, так і об'єкти-сліди. Кожен із них має своє значення у процесі дослідження і встановлення ідентифікації. Оскільки об'єкт-оригінал і його сліди взаємопов'язані між собою індивідуальними ознаками, які характерні тільки для них, то від їх усвідомлення (розуміння) залежить оцінка проведеного дослідження, а отже і висновок експерта. Якщо об'єкти, що направляються експерту на дослідження, отримані слідчим спеціально для порівняння з речовими доказами під час експертного дослідження, то вони виступають тільки в якості об'єктів-зразків (про зразки докладно буде викладено нижче).

Як правило, об'єкти-зразки (порівняльні матеріали) для експертизи збирає слідчий, але у разі необхідності їх може надати відповідний спеціаліст або отримує особисто експерт під час експериментального дослідження, про що зазначає у досліджувальній частині висновку експерта;

- *Ознайомлення експерта з матеріалами кримінальної справи.* У деяких випадках для з'ясування завдань експертного дослідження і визначення його меж, слідчий ознайомлює експерта з матеріалами кримінальної справи. Вивчення обставин справи, що стосуються природи походження речових доказів, їх пошкодження, використання, можуть мати важливе значення для подальшої оцінки експертом. Наприклад, при проведенні трасологічної експертизи експерту важливо знати про заточення сокири: якщо заточку зробили після

використання сокири як знаряддя зламу (а ці зміни можуть бути досить суттєвими), експерт без врахування обставин справи може дійти помилкового висновку.

Часом при проведенні судово-психіатричної, судово-психологічної, автотехнічної експертизи експерту для дослідження направляють і саму кримінальну справу, щоб він міг адекватно зорієнтуватися в обставинах події.

У деяких випадках експерт зі згоди слідчого може бути присутнім при проведенні слідчих дій, що мають відношення до предмету експертизи. При цьому він в праві оглядати певні об'єкти і з дозволу слідчого ставити відповідні питання, які стосуються експертизи;

- *Участь слідчого у процедурі експертизи.* Готуючись до експертизи, слідчий завчасно має передбачити характер своєї участі у ній: він може надавати допомогу експерту в проведенні деяких дій; з'ясувати суперечливі і незрозумілі положення; виявляти факти, що визначатимуть підбір додаткових матеріалів тощо.

Присутність слідчого є бажаною, якщо сам хід експертизи може допомогти йому заглибитися в обставини події, встановити нові джерела доказів. Наприклад, при проведенні пожежно-технічної експертизи, коли моделюється джерело (осередок) і процеси розповсюдження загорання;

- *Проведення експертизи на місці події.* У процесі розслідування злочинів трапляються випадки проведення досліджень безпосередньо на місці події – при автотехнічній, трасологічній, почеркознавчій, судово-балістичній експертизах. У ході можуть з'ясуватися різні питання. Так, наприклад, можуть бути такі питання: яке було взаєморозміщення стріляючого і жертви в момент пострілу? Чи можна здійснити постріл у конкретних умовах? З якого положення і під яким кутом зроблено постріл? тощо. Іноді постає необхідність дослідити на місці події великі або нетранспортабельні об'єкти. Такі експертизи здебільшого мають діагностичний характер, в основному їх проводять з метою перевірки, підтвердження, спростування або встановлення фактів, що стосуються обставин кримінальної справи.

Експертиза, що проводиться на місці події, можлива лише після того, як кримінальна справа буде порушена і про проведення експертизи слідчий внесе відповідну постанову.

§3. Види зразків для порівняльного дослідження

Успіх експертизи значною мірою залежить від правильного підбору зразків для порівняльного дослідження об'єктів. Останні є самостійним видом об'єктів, що використовуються при проведенні експертиз. Їх ще називають

об'єктами-зразками. Отримання зразків для порівняльного дослідження є самостійною слідчою дією, яка передбачена кримінально-процесуальним законом.

Слідчий може отримати необхідні зразки під час огляду, обшуку, виїмки, а також від підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків. Зразки можуть відображати як індивідуальні, так і родові ознаки досліджуваного об'єкта. Підбір зразків для експертизи залежить від її виду й тих питань, які розглядатимуться експертним шляхом.

Усі зразки, що направляються на експертизу, повинні відповідати таким вимогам:

- якості (придатні для порівняння за терміном часу, способом отримання та підлягали зіставленню);
- безсумнівності походження (безпосередньо отримані і підписані слідчим);
- відповідній кількості (для зразків, що відображають групові ознаки (кров, волосся, піт тощо), встановлені певні мінімальні норми збору): кількість і якість зразків залежить від виду експертизи та характеру відображення ідентифікаційних ознак;
- відтворюваності (цілковите і достовірне відображення ідентифікаційних ознак у зразках);
- порівнюваності (можливість використання зразків для порівняння на підставі їхніх ознак);
- незмінності (стабільність відображуваних ознак протягом тривалого часу).

Важливою тактичною умовою отримання зразків для порівняльного дослідження є правильне визначення моменту їх отримання. Цей час визначається залежно від слідчої ситуації, мети дослідження та стану об'єктів.

Потрібно заздалегідь визначити місце для отримання зразків та необхідні для цього умови, матеріали та пристрої, технічні засоби та способи отримання зразків тощо. І в цьому слідчому може допомогти спеціаліст – дати рекомендації щодо кількості зразків, їх обліку, процесу отримання тощо. Спеціаліст за дозволом слідчого може безпосередньо отримати та проводити упаковку зразків.

При отриманні зразків необхідно суворо дотримуватись прав громадян – забезпечувати охорону здоров'я, честі та гідності особи. Слідчий не може бути присутнім при отриманні зразків у особи іншої статі, якщо процес отримання зразків пов'язаний з оголенням. А якщо є підозра, що обвинувачений або інша особа можуть у подальшому заявити про вчинене над ним насильство, завдане приниження тощо, то відбір зразків проводять у присутності понятих.

Процес вилучення зразків відображають у протоколі.

Класифікація зразків для порівняльного дослідження є різноаспектною. За критерієм відображення тих чи інших ознак, зразки поділяються на дві групи:

1) зразки, що відображають індивідуальні ознаки людей, тварин, предметів (наприклад, зразки папілярних узорів пальців рук, почерку, слідів знаряддя зламу та ін.);

2) зразки, що відображають групові ознаки об'єкта (наприклад, зразки крові, волосся, паперу, фарби, скла, деревини, ґрунту тощо).

Залежно від часу та умов виникнення зразки для порівняння диференціюються таким чином:

- 1) *вільні зразки;*
- 2) *експериментальні зразки;*
- 3) *умовно-вільні зразки;*
- 4) *спеціальні зразки.*

Вільні зразки, як правило, не пов'язані зі справою, що розлідується. Їх отримують під час проведення обшуку, виїмки, огляду, а також у порядку, передбаченому КПК України, коли слідчий може вимагати від установ, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян надання предметів і документів, що стосуються кримінальної справи. Шляхом виїмки предметів здійснюється підготовка матеріалів до проведення криміналістичних та інших експертиз. Проби (картоплі, борошна, тканини тощо) відбирають, відокремлюючи частини від цілого; далі їх вивчають і визначають властивості, якість досліджуваних об'єктів. При цьому слід керуватися вимогами відповідних стандартів.

Експериментальні зразки отримують після порушення кримінальної справи в процесі проведення спеціальної слідчої дії, яка передбачена кримінально-процесуальним законом або під час експертного дослідження. Як правило, отримання об'єктів-зразків, що пов'язані безпосередньо з певною особою, власне життєдіяльністю її організму (почерку, відтисків пальців рук, зліпків зубів, зразків волосся, крові, слини тощо), оформляють відповідною постановою слідчого, судді, прокурора. Усі зазначені зразки можуть бути отримані у підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих. Правовою основою для отримання експериментальних зразків є постанова.

Процес отримання зразків, відповідно до вимог кримінально-процесуального закону, фіксується у протоколі дослівно. У ньому поряд із загальними реквізитами зазначаються: паспортні дані про особу; привід для отримання зразків; перелік отриманих зразків; їх кількість, тобто конкретно які у кого зразки були взяті; а також технічні засоби, що застосовувалися під час процедури отримання зразків та ін.

Умовно-вільні – це зразки, отримані після порушення кримінальної справи. Як правило, їх отримують із матеріалів кримінальної справи (протоколів допиту, пояснювальних записок, доручень та ін.).

Спеціальні – це зразки, що відображають ознаку конкретного виду експертизи. Наприклад, необхідно провести дослідження «друкованого» почерку. Для отримання зразка підозрюваному пропонують написати текст (бажано окремі слова із документу, що досліджується) буквами друкованого варіанту. Або інший приклад: експерт отримує експериментально відстріляні кулі та гільзи за допомогою спеціального пристрою – кулеуловлювача, для порівняльного дослідження об'єктів – речових доказів. Таке отримання спеціальних зразків входить у процес експертного дослідження.

У разі потреби отримання зразків може фіксуватися за допомогою фотозйомки або відеозапису. Отримані фото та відеодокументи є додатком до протоколу про отримання зразків. Таким чином експерт може самостійно отримувати зразки для порівняльного дослідження, що відображають ознаки досліджуваних об'єктів речових доказів, оскільки це не тільки входить у процес експертного дослідження, а й відповідає процесуальній формі дослідження об'єктів.

§4. Стадії (процес) експертного дослідження

При всьому різноманітті експертних методик, що застосовуються при проведенні різних видів експертиз, експерти в своїй більшості, спираються на загальні принципи та підходи. Так, при вирішенні ідентифікаційних завдань процес експертного дослідження складається з наступних основних стадій:

- попереднє дослідження об'єктів (експертний огляд);
- роздільне дослідження об'єктів (аналіз);
- експериментальне дослідження об'єктів;
- порівняльне дослідження об'єктів експертизи (синтез);
- оцінка результатів дослідження;
- формування висновку експерта;
- складання висновку експерта і фототаблиці.

Попереднє дослідження, як правило, починається з вивчення постанови про призначення експертизи. Далі експерт звіряє наявність отриманих для дослідження об'єктів, що вказані в постанові про призначення експертизи; з'ясовує питання, що поставлені перед експертом; потім переходить до ознайомлення з обставинами справи (фабулою), що викладені в постанові та експертному огляду представлених об'єктів. Якщо матеріалів недостатньо або

вони не придатні для ідентифікації, експерт оповіщає про це слідчого (суддю) і зазначає, які додаткові матеріали необхідно надати. Попередня стадія завершується складанням плану дослідження.

Роздільне дослідження. На цій стадії об'єкти-оригінали та об'єкти-сліди вивчаються нарізно. Сукупність ознак на кожному з них окремо вивчають, фіксують і після встановлення аналізують. Головне завдання на цій стадії – виявити максимальну кількість ідентифікаційних ознак, притаманних для кожного об'єкту, правильно проаналізувати сліди-відображення та з'ясувати закономірність механізму їх слідоутворення.

Експериментальне дослідження. Експериментальне дослідження спрямоване на виявлення і отримання стійких індивідуальних властивостей та ознак на об'єкті пошуку, які згодом засвідчать процес позитивного чи негативного порівняльного дослідження. Наприклад, при провадженні судово-балістичної експертизи, експеримент передбачає дві мети: встановити придатність досліджуваної вогнепальної зброї для здійснення пострілів; отримати експериментальні зразки (куль, гільзи) для порівняльного дослідження.

Втім у ході експериментального дослідження важливо не лише отримати порівняльні зразки, але й виявити, зафіксувати індивідуальні ознаки, що дають можливість експерту внутрішнього упевнитися в їх стійкому відображенні, їх придатності для порівняльного дослідження.

Порівняльне дослідження. На цій стадії зіставляють одноіменні ідентифікаційні ознаки об'єктів – виявляють їх збіги чи розбіжності. Порівняльне дослідження повинно бути всебічним і детальним. Отож, зіставляються в деталях не лише помітні, найбільш характерні, а й всі виявлені на стадії роздільного дослідження ідентифікаційні ознаки. При цьому використовують різні вимірювальні прилади: лупи, лінійки, штангенциркулі, мікрометри, порівняльні пристрої та інші технічні засоби.

Порівняння здійснюється трьома способами:

- 1) зіставленням;
- 2) сполученням;
- 3) накладанням.

Зіставлення – це розташування об'єктів (або фотозображень), що порівнюються, поряд один з одним так, щоб можна було одночасно спостерігати та відмічати їх ознаки.

Сполучення – це розташування в полі мікроскопа об'єктів, що порівнюються, таким чином, щоб ознаки одного склали продовження ознак іншого. З цією метою використовують спеціальні прилади – порівняльні мікроскопи (МС-51, МСК-1, МС-1, ТЕД-34 тощо) або фотографують обидва об'єкти в одному масштабі.

Накладання – це приведення об’єктів порівняння в контакт один з одним таким чином, щоб можна було їх спостерігати при проходженні світла, тобто на просвіт. Для накладання в експертній практиці використовують спеціальні прилади оптичного накладання. Для цього загальне зображення об’єктів переносять на прозорий матеріал (скло, плівку) і розташовують один з них над іншим, досліджуючи їх форму, розміри та розташування ознак за допомогою проходження світла.

Оцінка результатів дослідження. На цій стадії відбувається аналіз результатів вивчення ідентифікаційних ознак, виявлених під час порівняння досліджуваних об’єктів або слідів на них.

Оцінка виявленої сукупності спільних чи розбіжних ознак – чи не найвідповідальніша стадія всієї роботи. Від правильної оцінки будуть залежати висновки експерта, тобто підсумок усієї виконаної роботи.

Виявлену сукупність чи розбіжність ознак потрібно оцінювати з погляду їх закономірності чи випадковості. Збіги ознак оцінюється як окремо, так і у своїй сукупності з врахуванням того, чи достатні вони для категоричного встановлення тотожності.

Слід порівнювати кількість та якість спільних чи розбіжних ознак та пояснювати їх походження. Якщо сукупність спільних ознак закономірна, то висновок експерта про тотожність буде позитивний, а сформована закономірна сукупність розбіжних ознак є підстави для негативного висновку.

На стадії оцінки результатів дослідження експерти найчастіше припускаються помилкових висновків. Причина цього –неправильна оцінка ознак інформативності, зумовлена в основному недостатнім і неякісним збором речових доказів та об’єктів-зразків для порівняльного дослідження. Крім того, правильне рішення залежить не лише від якості поданих на експертизу об’єктів і ретельно проведеного дослідження, а й від ряду інших факторів: професійної підготовки, кваліфікації та досвіду експерта, його уважності, зосередженості тощо.

Формування висновку експерта. Ця стадія є синтезуючою в методиці експертного дослідження. Висновок – це головний, обдуманий, коротко і логічно викладений результат проведеного дослідження, до якого дійшов експерт і в якому він внутрішньо переконаний.

Підставою для висновку про тотожність, як вже було вище нами зазначено, є індивідуальна (неповторна) сукупність ідентифікаційних ознак. Висновок експерта про тотожність може бути:

- позитивним;
- негативним;
- ймовірним;

- вирішити питання виявилось неможливо – фактична відмова від вирішення питання. Але у цьому випадку вказується причина, яка призвела до такого висновку.

Складання висновку експерта і фототаблиці. Це – заключна стадія, що підбиває підсумки всього процесу експертного дослідження. Вона має технічний характер – оформлення результатів отриманих матеріалів і складання фототаблиці, що є додатком до висновку експерта.

На цій стадії весь матеріал, отриманий в процесі експертного дослідження, узагальнюється, що дозволяє видати один вихідний документ як джерело доказів – висновок експерта.

Висновок експерта складається з трьох основних частин:

- 1) вступної частини;
- 2) дослідної частини;
- 3) висновків.

У вступній частині містяться відомості загального характеру: назва експертної установи: прізвище, ім'я, по батькові експерта; його спеціальність; експертний стаж; посада; підписка про відповідальність перед законом; підстава для проведення експертизи; короткий опис обставин справи (фабула); відомості про отримані на експертизу матеріали; перераховуються поставлені перед експертом питання тощо.

У дослідницькій частині описують вид і стан об'єктів, що надійшли на експертизу; методику роздільного та порівняльного дослідження; результати порівняння об'єктів за їх загальними та індивідуальними ознаками; відзначають встановлені збіги та розбіжності ознак. При цьому опис дослідження повинен логічно підводити до висновків. У кінці викладається експертна оцінка результатів порівняння, що лягла в основу висновків експерта.

В останній частині цим документом викладаються висновки – дають чіткі відповіді на питання, що були поставлені перед експертом.

Висновки експерта можуть бути:

- **достовірними** (категоричними) – позитивними або негативними;
- **ймовірними** – позитивними або негативними. Часом експерт не має можливості дати категоричний висновок, а лише висуває версію. Як правило, ймовірні висновки бувають у тих випадках, коли сліди виражені нечітко або відсутні достатні за якістю і кількістю порівняльні матеріали.

Якщо категоричний висновок експерта є джерелом доказів, а фактичні дані, викладені у ньому, – доказами по справі, то ймовірний висновок – це припущення, яке не має доказової сили. Ймовірний висновок лише визначає подальший напрям розслідування, свідчить про необхідність проведення додаткових слідчих дій та оперативних заходів для виявлення нових доказових фактів, отож, має оперативно-тактичне значення.

У разі, якщо експерт зробив ймовірний висновок про неможливість вирішення питання по суті – він повинен детально викласти причини, що призвели до такого висновку. Отож, ймовірний висновок має лише оперативнотактичне значення і може бути використаний при висуненні різних версій, гіпотез, припущень тощо.

Якщо при проведенні експертизи були встановлені обставини, що мають значення для справи, але з приводу них не сформувався питання, експерт має право вказати на них у своєму висновку.

До свого висновку експерт може додати фотознімки, схеми, креслення тощо. Вони не тільки допомагають при дослідженні, але й наочно демонструють матеріали, на основі яких експерт зробив ті або інші висновки.

Висновок експерта та додатки до нього підписує і скріплює відбитком печатки експерт, який провів дослідження, оскільки тільки він особисто несе відповідальність (у тому числі й кримінальну) за їх автентичність.

§5. Оцінка і використання експертного висновку ініціатором експертизи

Висновок експерта, як вже було зазначено вище, є одним із джерел доказової інформації. Він не має заздалегідь встановленої переваги над іншими доказами по кримінальній справі – його повинні оцінити слідчий, суд, керуючись внутрішнім переконанням та наявністю тих всіх матеріалів, які у сукупності з висновком експерта дають можливість прийняти єдине правильне рішення по справі. Їхня оцінка експертного висновку заснована на всебічному та об'єктивному вивченні всіх матеріалів і обставин справи. Оцінка слідчим висновку експерта постає з аналізу, зіставлення з іншими доказами, що були зібрані по справі, перевірки достовірності об'єктів дослідження й адекватності висновків, що містяться у висновку експерта. При цьому слідчий зобов'язаний встановити:

- достатність об'єктів і матеріалів, що були направлені на експертизу;
- достовірність і наукову обґрунтованість методів, що використовував експерт при проведенні експертизи;
- повноту проведених експертом досліджень;
- ясність тлумачення;
- обґрунтованість висновку;
- наявність усіх відповідей на поставлені питання та їх відповідність експертному завданню.

Ініціатор експертизи, який оцінює висновок експерта і не погоджується з ним, повинен обґрунтовано мотивувати свою незгоду письмовим повідом-

ленням. У цьому випадку може бути призначена нова експертиза – додаткова чи повторна.

Висновок експерта пред'являється для ознайомлення підозрюваному, обвинуваченому, іншим зацікавленим учасникам процесу. Їх заяви або клопотання, мотивовані непогодження і протести з приводу заключення експерта теж можуть призвести до повторної або додаткової експертизи.

Результати дослідження експерта дають ініціатору експертизи підставу для формування версій, планів проведення додаткових слідчих дій, спрямованих на пошук і закріплення встановлених даних. Вони також сприяють спростуванню неправди, пред'явленню обвинувачення винним, реабілітації невинних осіб і вирішенню інших завдань.

Ознайомившись із висновком, слідчий може допитати експерта з окремих питань, що пов'язані з проведенням експертизи та її результатами.

Однією з функцій судово-експертних установ і підрозділів є профілактика правопорушень. Досліджуючи речові докази, експерти у низці випадків виявляють обставини, що сприяють скоєнню злочину. Даючи відповіді на поставленні перед ними питання або за власною ініціативою, експерти розробляють науково обґрунтовані рекомендації щодо усунення таких обставин і направляють їх особі, яка призначила експертизу.

В умовах формування правової держави і демократизації судочинства Генеральна прокуратура, МВС та Міністерство юстиції України вимагають від співробітників правоохоронних і судових органів активного використання криміналістичної науки і техніки, сучасних можливостей судових експертиз, які останнім часом відіграють важливу роль у забезпеченні об'єктивності у слідчій практиці та попередженні злочинів. Саме тому експертні дослідження мають стати обов'язковою складовою частиною тих заходів, що провадяться органами прокуратури, внутрішніх справ та юстиції з попередження злочинів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Обґрунтуйте роль спеціальних знань у розслідуванні і розкритті злочинів.
- Назвіть види допомоги спеціалістів правоохоронними органами.
- Які бувають форми застосування спеціальних знань? Охарактеризуйте кожен з них.
- Дайте визначення судової експертизи.
- Які Ви знаєте класи і види експертиз? Розкажіть про них детальніше.
- Поясніть різницю між комісійною і комплексною судовою експертизою?

- Які Ви знаєте тактичні правила і прийоми підготовки до призначення судових експертиз?
- Що таке зразки для порівняльного дослідження? Назвіть і охарактеризуйте види зразків.
- Назвіть і охарактеризуйте стадії експертного дослідження.
- Як відбувається оцінка експертного висновку слідчим, ініціатором експертизи?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 23, 24, 29, 33, 37, 42, 43, 48, 49).